
**ՀԱՅԵՐԵՆԻ Ը ՀՈՂԻ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ
ՇՈՒՐՁ***

ԳԱՐԻԿ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Որոշյալ **Ձ** հողի առաջացումը հայերենում լեզվի ներքին օրինաչափությունների ու բնականոն զարգացման արդյունք է: Այդ է վկայում այն հանգամանքը, որ հայերենին ցեղակից ոչ մի լեզվում քերականական այդ մասնիկը գոյություն չունի: Հայ լեզվաբանության մեջ **Ձ** հողի ծագումը դիտարկվել է 19-րդ դարի վերջի պատմահամեմատական և 20-րդ դարի կառուցվածքային լեզվաբանության ուսումնասիրություններում, իսկ դրա առաջացման ստույգ ժամանակը լեզվական որոշ փաստերի բացակայության պատճառով որոշվում է հարաբերականորեն:

Ըստ Ա. Այտընյանի՝ **Ձ** հողը ավելի վաղ է գործածվել կենդանի խոսակցական լեզվում, քան հիշատակվել է գրական հուշարձաններում, իսկ նրա առաջին արտահայտությունը՝ վիմաքանդակ մի արձանագրության մեջ. «Մենք այդ **Ձ** վերջաւորութիւնն առաջին անգամ՝ ԺԳ դարու վիմաքանդակ արձանագրութեան մը վրայ կը կարդանք. որ բովանդակ մեր հնութեանց մէջ միակ է. «Մոքա տուին տարինը ք ժամ՝ ի տանի վարդանանց», ուրիշ հին եւ նոր արձանագիրները կը գրեն տարին...»¹:

Համաժամանակյա վիճակագրական քննությունները ցույց են տվել, որ խոսակցական լեզվում **Ձ** հողի գործածությունը **Ն**-ի համեմատությամբ շատ ավելի մեծ է², թեև **Ն** հողի ոլորտն ավելի մեծ է, քան **Ձ** հողինը. **Ն**-ն դրվում է ոչ միայն բոլոր ձայնավորահանգ բառերի, այլև բաղաձայնահանգ բառերի վրա՝ հնչյունական որոշակի միջավայրում, երբ հաջորդ բառը սկսվում է ձայնավորով:

Հ. Աճառյանը **Ձ** հողի ծագումը դիտարկում է իր տերմինավորմամբ «ձայնական բարեշրջության» շրջանակներում՝ պատճառաբանելով, որ հին հայերենում **Ն** հողը կանոնավոր գործածություն չուներ, ուստի «նոր լեզուին մեջ յառաջ բերաւ երկու ձև, մեկը **Ն**, որ յատկացուեցաւ

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցությամբ SCS 13-6B382 գիտական թեմայի շրջանակներում:

¹ Ա. Այտընյան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 168:

² Տե՛ս Ա. Հ. Խաչատրյան, Ժամանակակից հայերենի հնչյոթաբանություն, Եր., 1988, էջ 58:

ձայնաւորայանգ բառերուն, եւ միւսը՝ **բ**, որ յատկացուեցաւ բաղաձայնահանգ բառերուն: Ասկէ զատ ստեղծուեցաւ յօդի ընդհանուր եւ կատարեալ գործածութիւն»³:

Ծագած լինելով կենդանի խոսակցական լեզվի օրինաչափությունների հիման վրա՝ նրա կանոնավոր, համակարգված գործառույթը հաստատվել է գրական լեզվում: Հետևաբար պայմանականորեն կարող ենք ասել, որ **բ** հոդը կիրառության հատուկենտ դրսևորումներ է ունեցել միջնադարի, ապա ավելի հաճախական՝ 18-րդ դարի վերջերի ու 19-րդ դարի սկզբնական շրջանի գրական աղբյուրներում, իսկ պարբերաբար կիրառությունները կանոնավորապես տեսանելի են 19-րդ դարի վերջերում ու հայերենի հետագա զարգացման ընթացքում:

Հայտնի է, որ բառավերջը հայերենում կայուն չի եղել և գրեթե միշտ ենթարկվել է փոփոխությունների պատմական ընդհանուր հնչյունափոխությունների համատեքստում: Վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ հայերենում կցադիր **բ** հոդը զադոնավանկային ծագում ունի և ուղղակիորեն պայմանավորված է բառավերջում տեղի ունեցած հնչյունափոխություններով: Հայերենի զարգացման նախագրային և գրային վաղ շրջանի փուլերում բառավերջը բացառված դիրք է **բ** ձայնավոր հնչյունի համար, հետևաբար նշյալ լեզվափուլերում չէր կարող լինել նաև **բ** հոդը: Լեզվաբանության մեջ վաղուց վիճարկելի չէ, որ հայերենի զարգացման ավելի վաղ փուլերում **բ** ձայնավորը հնչել է բառամիջի բաղաձայնների մեջ⁴, և հայերենը հանդես է գալիս իբրև այնպիսի լեզու, որում անհիշելի ժամանակներից բաղաձայնախմբերն անհետացել են, իսկ թվացյալ բաղաձայնախմբերն առաջացել են ձայնավորի սղումից. այսպես՝ **գրել**-ն առաջացել է ***գիրել**-ից, հմմտ. **գիր**⁵: Ըստ փաստերի՝ հայերենում **բ** ձայնավորն առաջացել է ուժեղ շեշտի ազդեցությամբ՝ պահլ. **nisan**, **Tirdat** բառերը հայերենում տվել են **նշան**, **Տրդատ**: Կարծում ենք՝ բառամիջի առաջին վանկերում ձայնավորների այս թուլացումից առաջացած **ը**-ն համաբանությամբ է տարածում գտել բառամիջի մյուս բաղաձայնական կուտակումներում, այդ թվում՝ բառավերջյան **և**-ի և նրան նախորդած բաղաձայնների միջև: Հետևաբար **բ** հոդը բաղաձայնական կուտակումներում համաբանությամբ ի հայտ եկող զադոնավանկի **բ**-ից է ծագել: Ըստ մեզ՝ բառավերջի **բ**-ի առաջացումը հաջորդել է բառասկզբի վանկերում ուժեղ շեշտի չեզոքացումից առաջացած **բ**-ին:

³ **Հ. Աճառյան**, Հայ բարբառագիտություն//Էմինյան ազգագրական ժողովածու, Ը հատոր, Մոսկվա-Նոր Նախիջևան, 1911, էջ 21:

⁴ Տե՛ս **Ս. Գյուլբուրդյան**, Հայերենի ուղղագրության պատմություն, Եր., 1973, էջ 45-48, 147-154, **Հ. Աճառյան**, Հայոց գրերը, Եր., 1984, էջ 454:

⁵ Տե՛ս **Ա. Մելե**, Դասական հայերենի համեմատական քերականության ուրվագիծ, Ժնև, 1988, էջ 37:

Ե՛վ ձայնավորահանգ, և՛ բաղաձայնահանգ բառերի համար բառերի որոշյալությունը, ինչպես հայտնի է, արտահայտվել է **և** հոդով: Հայերենի զարգացման ուշ շրջանում **ը** հոդի ծագումը պայմանավորված է բաղաձայն հնչյուններով վերջացող բառերի **և** որոշիչ հոդի անկմամբ, որի գործառնությունը սկսում է կատարել **և** հոդի և նրան նախորդած բաղաձայնի միջև հնչած, բայց երբեք ձևաբանորեն չնշույթավորված գաղտնավանկի **ը** ձայնավորը⁶: Հ. Աճառյանի մեկնաբանմամբ՝ «Հայերենում **-ըն** հանգող բառերը անշեշտ հնչման պատճառով կորցնում են իրենց վերջին **և** ձայնը՝ **ձուկն>ձուկը, եօթն>եօթը>յօթ**, որոնց համեմատությամբ էլ բաղաձայնահանգ բառերն իրենց ծայրի որոշիչ **և** հոդը դարձնում են **ը**»⁷: **Ն>ը** հոդային անցումը, ինչպես Ա. Այտրնյանն է բնութագրել, ի սկզբանե «...թե երբեմն այլ աննշանակ յաւելուած մ'եղած է»⁸, որը աստիճանաբար մեծ տարածում է ստանում համաբանության օրենքով, և բարբառային ծագման **ը** հոդը ձևային հակադրության մեջ է մտնում **և** հոդի հետ: Հիմնավորված իրողություն է **տունըն, բանըն, թագաւորըն, ծառըն, ազգըն** և նման հնչյունակազմ ունեցող բառերում բառավերջի երկու բաղաձայնների միջև գաղտնավանկ կազմող, ոչ շեշտակիր **ը** հնչյունը⁹, որը իրեն նախորդող բաղաձայն ունենալու պատճառով բաղաձայնահանգ բառերի հետ արտասանվում էր **ըն**, վերածվել է լիարժեք ձայնավորի և **և**-ի անկումից հետո ստանձնել որոշիչ հոդի պաշտոնը. «...մաղթեն զթագաւորըն տալ պարգեւս նմա զինչ եւ խնդրեսցէ», «Քանզի սովորութիւն իսկ էր թագաւորացն մերոց, փեսայութեամբ ի դուռըն տաճարին հասանել», «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեւալըն գեղեցիկ եւ հանեալ զօսկէտղ շիկափոկ պարանըն»¹⁰ և այլն: Ա. Այտրնյանը նույնպես ակնարկում է **ը**-ի գրաբարում հնչած լինելու մասին. «Բառի վերջն անշեշտ **ը** կը գտնվի միայն արդի լեզուին մէջ՝ փոխանակ գրաբարյան **ըն** վանկին. **մարդը, եօթը, ինքը**»¹¹: Նույն սկզբունքով բառավերջից դուրս է մղվել ռնգային **ն**-ն գրաբարյան մի շարք բառերում՝ **եզն, մուկն, գառն, ոտն**, և **-ումն** ածանցի **և** հնչյունը՝ **շարժումն, ուսումն, դեգերումն**, որոնք նույնպես արտասանվել են բաղաձայնահանգ բառերի վրա դրված **և** հոդի նման, ուր երկու բաղաձայնների միջև հնչել է **ը** կիսաձայնը: Եթե Մ. Խորենացուց բերված օրինակներում վերականգնվում է **ը**-ի հնչումը երկու բաղաձայնների միջև, ապա **և** հոդից առաջ թույլ **ը** հնչելու փաստերը միջնադարյան լեզվական հուշարձաններում վկայվում են՝ ստանալով գրային հաճախադեպ արտահայտությո-

⁶ Տե՛ս **Ս. Ղազարյան**, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 2006, էջ 393: **Հր. Աճառյան**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, Եր., 1957, էջ 987:

⁷ **Հ. Աճառյան**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, էջ 987:

⁸ **Ա. Այտրնյան**, նշվ. աշխ., էջ 185:

⁹ Տե՛ս **Էդ. Աղայան**, Գրաբարի քերականություն, Հնչյունաբանություն, հ. 1, Եր., 1964, էջ 85-86:

¹⁰ **Մ. Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1991, էջ 168, 179:

¹¹ **Ա. Այտրնյան**, նշվ. աշխ., էջ 340:

յուն: Ֆրիկի, Ներսես Շնորհալու, Կոստանդին Երզնկացու տաղերում և այլոց գործերում առկա փաստերը դրա վառ ապացույցն են՝ «Արդու-նքն ի նչ վնաս գործեց, զինչ պատարագըն Արելի...», Երկնաւորքըն չհաւանին, զինչ ազատեաց տէրքն զԱդամ...»¹², «Ուրախացան ազգրք մարդկան», «Ձեռքը կակամքք պարգեցան» (Ն. Շնորհալի)¹³, «Վասըն նախնեաց բանս որ պատմի, բարառնաբար ընդ մեզ խօսի, Արե՛կ, զիմ ճամփէկըն օրհնէ, Զիմ ամէն տէրտըս նա զիտէ, Իւր տարտէրքն զիս կու լափէ»¹⁴, «Հոգի չունին տեսող զմարմինքըն են զարդարել» (ԿԵՏ, 201, Տաղեր)¹⁵ և այլն: Նման փաստերը թույլ են տալիս ենթադրելու որոշյալ **ք** հոդի ծագման ժամանակը: Հնչյունական մակարդակով այն՝ որպէս հոդ չգիտակցվող միավոր, եղել է հայերենի զարգացման ավելի վաղ շրջաններում ու միայն վաղ և ուշ աշխարհաբարյան տեքստերում է ստացել գրային արտահայտություն, և **ն**-ի անկումը հանգեցրել է գաղտնավանկային **ք**-ի վերաարժեքավորմանը իբրև հոդի¹⁶:

20-21-րդ դարերի լեզվաբանական ուսումնասիրություններում (Գ. Սևակ, Գ. Զահուկյան, Հ. Պետրոսյան, Մ. Ասատրյան, Ա. Մարգարյան, Յու. Ավետիսյան) որաշյալ **ք** հոդը ներկայացվում է իր կատարած իմաստային գործառնությունով. բառին տալիս է երրորդ դեմքին պատկանելու կամ մոտ լինելու իմաստ, արտահայտում է բովանդակության պլանի անորոշություն-որոշյալություն հակադրությունը՝ **ն** հոդի հետ հանդես գալով որպէս դիրքային տարբերակ, ուղղակիորեն կապված է բառիմաստի որոշակիացնող հատկանիշի՝ հայտնիության քերականական իմաստի հետ՝ քերականորեն որոշյալ դարձնելով բառը՝ անկախ բառի հատուկ կամ հասարակ լինելուց¹⁷: **Ը** հոդի համար բնութագրական է նաև, որ այն սահմանափակ բաշխվածություն ունի, շեշտված վանկում երբեք չի հանդիպում: Երբ բառը վերջանում է **ք** հոդով, շեշտը դառնում է վերջընթեր, որով խախտվում է հայերենի շեշտի կայուն տեղը: Սակայն հայերենի որոշ բարբառներում **ք**-ն շեշտ է ստանում, երբ այն միակ ձայնավորն է բառում՝ **մը՛խ, լը՛փ, պը՛լտ, թը՛խկ, շը՛խկ** և այլն:

¹² «Հայկական համաբարբառ», 19, Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, զիրք առաջին, Ա-Կ, Եր., 1986, էջ 1-10:

¹³ Ա. Բագրատունի, Հայերեն քերականություն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 640:

¹⁴ Մ. Ղազարյան, Միջին հայերեն, Գիրք Առաջին, Եր., 1960, էջ 208:

¹⁵ Է. Մկրտչյան, Աշխարհաբարի տարբերը միջնադարի գրական հուշարձաններում, Եր., 1980, էջ 111:

¹⁶ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Գոյականի առումները հայերենում, Եր., 1960, էջ 215:

¹⁷ Տե՛ս Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Եր., 1955, էջ 278, Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 210, Հ. Պետրոսյան, Գոյականի առումները հայերենում, Եր., 1960, էջ 33, Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Ա, Եր., 1970, էջ 226-230, Ա. Մարգարյան, Հայոց լեզվի քերականություն, Ձևաբանություն, Եր., 2004, էջ 161-162, Յու. Ավետիսյան, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի գուգադրական քերականություն, Եր., 2007, էջ 48:

Ը-ն և ի-ն որոշյալության քերականական կարգի արտահայտման տարբերակային ձևեր են¹⁸ և իմաստային տարբերություն չունեն: Տարբերությունը պայմանավորված է միայն գործածության կամ դիրքային ոլորտով. ձայնավորով վերջացող բառերը ստանում են **ն**, իսկ բաղաձայնով վերջացողները՝ **ք**: Կապակցված խոսքում բաղաձայնահանգ բառերի **ք** հոդը կարող է փոխվել **ն**-ի, եթե հաջորդ բառը սկսվում է ձայնավորով: Այս դեպքում **ն** հնչյունն անցնում է հաջորդ բառին, երկու բառերն արտասանվում են միասին, առանց դադարի, որի հետևանքով տրամաբանական շեշտն ընկնում է երկրորդ բառի վրա՝ *զինվորն ընկավ*, *Արամն ասաց* և այլն: Բսկ երբ հոդը մնում է **ք**-ն, այս դեպքում հանդիպադրվող երկու ձայնավորների միջև առաջանում է արտասանական դադար, և տրամաբանական շեշտն ընկնում է հոդ ունեցող բառի վրա՝ *Արամը ասաց, գնացքը ուշացավ* և այլն¹⁹:

Հայերենի տարածքային միավորներում և ժամանակակից գրական երկու լեզուներում **ք** հոդի գործածությունը զուգակցվում է **ն** հոդի գործածական բաշխվածությամբ, հիմնականում կիրառվում է **ն**-ի հետ համաչափ: Ը հոդը լայն տարածում ունի հայերենի գրեթե բոլոր, հատկապես արևմտյան խմբակցության բարբառներում ու Ա. Այտընյանի ներկայացրած երրորդ գավառականում, որը հայ գաղթականության լեզուն է Եվրոպայում: Կան բարբառներ, որոնք ունեն միայն **ն** հոդը, և բարբառներ, որոնք ունեն և՛ **ն**-ն, և՛ **ք**-ն: Եղած փաստերը հանգում են հետևյալին՝ Նոր Նախիջևանի, Համշենի, Նոր Ջուղայի, Ագուլիսի, Սուչավայի, Առտիալի, Սվեդիայի, Ջեյթունի, Կարինի, Ղարաբաղի, Արարատյան, Ուրմիայի, Կարճևանի, Պոլսի, Համշենի և մի շարք այլ բարբառներում գործում են **ն** և **ք** հոդերը: Միայն Մարաղայի, Շամախիի, Մեղրիի, Տիգրանակերտի, Վանի, Սշո բարբառներն են, որ այս համաչափությունը չեն ներկայացնում: Մարաղա՝ *ա, ա, ն*, Շամախի՝ *ք* կամ *խ, ն* (*ախչի-գի<աղջիկը, ծանի<ձայնը*), Մեղրի՝ *ն, ք, ի*՝ (գինձի՝ <գինձը, հեօլի՝ <ուլը), Տիգրանակերտ՝ *է*՝ (փերանե<բերանը, շունե<շունը, սունե<սյունը): Վերոնշյալ տարբերակները հանդես են գալիս որպես որոշիչ հոդի դիրքային ազատ տարբերակներ: Վանի բարբառում **ն** են ստանում միայն ձայնավորով վերջացող բառերը, իսկ բաղաձայնով վերջացող բառերն անհոդ են. ո՛չ **ք** են ստանում, ո՛չ **ն**: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ այս հանգամանքով Վանը նման է գրաբարին²⁰: Մեկ այլ ուսումնասիրության մեջ Հ. Աճառյանը գրում է, որ Վանի բարբառի ներկայացուցիչների արտասանական բազայի բառասկիզբը և բառավերջը բացառում են **ք** հնչյունը²¹: Ի հավելումն Հ. Աճառյանի ասածի՝ կարելի է ենթադրել, որ Վանի բար-

¹⁸ Տե՛ս Ա. Հ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 57:

¹⁹ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 229:

²⁰ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, էջ 977:

²¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Եր., 1953, էջ 143:

բառում բացակայում է անգամ երկու բաղաձայնների միջև հնչող գաղտնավանկի **ը**-ն, որի հետևանքով էլ չի կատարվել **ըն>ը** հնչյունական անցումը: Ավելին, Վանի բարբառում տարածված են բառերի անհող կիրառությունները: **Ն** և **ը** հոդերի բացակայության պատճառ Վանի բարբառում կարող է լինել այն, որ որոշյալ առման իմաստն արտահայտվում է այլ միջոցներով, օրինակ՝ շեշտով՝ **մա՛րթ եկավ** (անորոշ), **մարթ եկա՛վ** (որոշյալ) կամ որևէ որոշիչով՝ **իտա մարթ, ինա մարթ** և այլն:

Ինչպես Վանի, այնպես էլ Մշո բարբառում բացակայում է **ը** հոդը: Մշո բարբառում լավագույնս պահպանվել են **ն** հոդի գործառման օրինաչափությունները, և հենց այս բարբառի ընձեռած փաստերով է հիմնավորվում **ը** հոդի գաղտնավանկային ծագումը, քանի որ մինչ օրս Մշո բարբառով հաղորդակցվողները բառավերջի երկու բաղաձայնների միջև հնչեցնում են գաղտնավանկի **ը**-ն: Մշո, ինչպես նաև մի շարք այլ բարբառներում **ն** հոդ են ստանում նաև բաղաձայնով վերջացող բառերը՝ **դաշտըն, տունըն, ձորըն, մուգըն, քարըն, մաղըն, ձեռըն, բախտըն, զօմըն** և այլն: Հոդառության այսօրինակ գործածությունը ցույց է տալիս **ը** հոդի ծագման ակունքները: Բառավերջյան **ն** հոդից առաջ հնչող **ը**-ն, ըստ ամենայնի, լրացուցիչ բաշխման մեջ չի մտել **ն**-ի հետ: Ընդամենը բառավերջում **ն**-ի անկման ընդհանուր օրինաչափության գործընթացում **ը**-ն փոխարինման հիմունքով սկսել է կատարել **ն**-ի գործառույթը՝ ձևաբանորեն արտահայտվելով, ապա՝ համակարգայնանալով:

Ը հոդի այսպիսի գործածությունները ցույց են տալիս, որ **ը**-ն՝ որպես հոդ, առաջացել է **ն** որոշիչ հոդի հետ ունեցած դիրքային առնչություններից, այլ ոչ թե ծագել է **ն** հոդից, ինչպես ներկայացրել է Ա. Խաչատրյանն իր հնչութաբանական ուսումնասիրություններում²². սկզբում որպես հավելադիր ձայնավոր է եղել երկու բաղաձայն հնչյունների կուտակումը և արտասանական դադարը վերացնելիս, ապա **ը**-ն ստանձնել է **ն**-ի գործառույթը և գործածվել ինքնուրույնաբար²³: Վերջնականորեն որևէ կերպ մեկնաբանել հնարավոր չէ երկու հանգամանք՝ ա) գաղտնավանկի **ը**-ի ազդեցությամբ է դուրս մղվել **ն**-ն, թե՞ գործել է **ն**-ի անկման պատմական հնչյունափոխության ընդհանուր միտումը: Հակված ենք հետևյալին. եթե **ն**-ով հանգ ունեցող բառերում **ն**-ն ընկել է, այդ նույն օրինաչափությամբ հնարավոր է ընկներ նաև **ն** հոդը: բ) Մինչ **ն**-ի անկումը գաղտնավանկի **ը**-ն, նախորդելով **ն**-ին, լրացուցիչ բաշխման մեջ եղել է **ը** հոդի հետ քերականական իմաստի արտահայտման հարցում, թե՞ **ն**-ի անկումից հետո է դարձել նրա փո-

²² Տե՛ս Ա. Հ. Խաչատրյան, Հայերենի «Ը» ձայնավորի հնչությայնության հարցը, «Պատմաբանասիրական հանդես», հ. 4, 1966, էջ 145:

²³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 145:

փոխակր: Ս. Գյուլբուդադյանը, կարևորելով, որ հայերենում գաղտնավանկը **ձայնավոր**>ը հնչյունափոխությունից ձևավորված իրողություն է, կարծում է, որ բաղաձայնին հաջորդող հայերենի **ը** հոդը անցել է այս ուղին: Վկայակոչելով **արծաթըն, մարդըն, աշակերտքըն, գետըն** և այլ ձևեր՝ Ս. Գյուլբուդադյանը նշում է, որ լեզվակիրները դժվարացել են այդ դիրքում վերջին **ն**-ն արտասանել, և կամաց-կամաց **ն**-ն ընկել է, մնացել է **ը**-ն²⁴: **Ը** հոդի ծագման նախապայման կարող է լինել նաև **ն**-ի դժվար արտասանությամբ պայմանավորված անկումը: **Ը** հոդի ծագման այսպիսի տեսակետ է հնչեցրել նաև Հ. Մուրադյանը: Ըստ նրա՝ բաղաձայնից հետո բառավերջում ավելի դյուրին է ձայնավորի արտասանությունը, քան **ն** ձայնորդի, որի արտաբերությունը բաղաձայնից հետո պահանջում է ավելորդ ճիգ ու ջանք²⁵:

Լեզվական փաստերը ցույց են տալիս, որ Մշո բարբառի խոսվածքներում տակավին պահպանվել է **ն**-ից առաջ գաղտնավանկի **ը** ձայնավորը, և Մշո բարբառը այս համակարգում հարազատորեն պահպանել է նախորդ լեզվավիճակների առանձնահատկությունները, իսկ այսօրվա դրությամբ **ը** հոդի եղած գործածություններն ուղակիորեն պայմանավորված են գրական լեզվի ազդեցությամբ: «Սասունի բարբառը» ուսումնասիրության հեղինակ Վ. Պետոյանը նշում է, որ Սասունում որոշյալության հոդերը երկուսն են՝ **ը** և **ն**. **ը**-ն բաղաձայնով, իսկ **ն**-ն ձայնավորով վերջավորվող բառերի համար՝ *Գատուն կուղ է* («կատուն գող է»), *իզը փախավ* («եզը փախավ»)²⁶: Չնայած այս բնութագրմանը՝ Սասունում բաղաձայնահանգ բառերը ունեն նաև **ը** հնչյունին մոտեցող հոդ՝ *տաշտը գանձըծեր ի* («դաշտը կանաչել է») և այլն: Սասունում գործող այս համակարգը կարող է վկայել **ը** հոդի ձևավորման պատմական ընթացքը: Սասնա, Մշո բարբառներում, Նինոծմինդայի շրջանի որոշ խոսվածքներում **ը** հոդի սահմանափակ գործառման, ընդհանուր օրինաչափություն չլինելու և **ն** հոդի համակարգային լինելու մասին վկայել է նաև Հ. Մուրադյանը²⁷: Նա, չհիշատակելով որևէ տարածքային միավոր, Մշո շերտի որոշ խոսվածքներում նկատել է **ն** հոդի արտասանության թույլ լինելը, նրա և նախորդ բաղաձայնի միջև գաղտնավանկի **ը**-ի բացակայությունը: Հեղինակը գրում է. «Սա թերևս հին հայերենյան վիճակից այն բարբառներին անցնելու միջին օղակն է, որոնց մեջ **ն**-ի անկումից հետո բառավերջում **ը** ձայնավոր չի արտասանվում (ձուկն>ձուկ), հակառակ այն բարբառների, որոնց մեջ **ն**-ի անկումից հետո մնացել է **ը**, որը կարող է բացատրվել բաղաձայն+ն կա-

²⁴ Տե՛ս Ս. Գյուլբուդադյան, նշվ. աշխ., էջ 153:

²⁵ Տե՛ս Հ. Մուրադյան, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1, Հնչյունաբանություն, Եր., 1982, էջ 66:

²⁶ Տե՛ս Վ. Պետոյան, Սասունի բարբառը, Եր., 1954, էջ 67:

²⁷ Տե՛ս Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 67:

պակցության մեջ գաղտնավանկի գոյությամբ (ձուկըն>ձուկը)»²⁸: Այս տեսակետը համոզիչ չէ, քանի որ Մշո բարբառը, ինչպես նշել ենք, լավագույնս է պահպանել այդ գաղտնավանկը:

Ը հոդ ունի նաև Ղարադաղ-Ղարաբաղ տարածքի բարբառների մեծ մասը: Սակայն այս տարածքներում այն դրսևորում է մի յուրահատկություն: Կան դեպքեր, երբ **ը** հոդը ձուլվել է բառարմատին, իսկ **ն** հոդը նախորդում է բառարմատի մաս կազմող **ը**-ին՝ **ծօկնը, յեզնը, մօկնը, կյաննը** և այլն: Ա. Ղարիբյանն այսօրինակ վկայություններ է բերում նաև Ագուլիսի բարբառից՝ **իզնը>իզնուք, ձմեռնը>ձմեռնրէր**²⁹: Ըստ Ն. Մուրադյանի՝ **ը**-ն բառավերջում հայտնվել է ոչ թե **ն**-ի անկումից հետո, այլ գաղտնավանկի **ը**-ի դրափոխությամբ դեպի բառավերջ՝ **ն**-ի պահպանմամբ³⁰: Ընդ որում, հաջորդ՝ ձայնավորով սկսվող բառից առաջ սրանց վրա ավելանում է **ն** հնչյունը որոշյալության դեպքում, իսկ բաղաձայնով սկսվող բառից առաջ որոշյալ լինելիս նույն **-ըն** կապակցությունը, ինչպես՝ **էս մօկնըն էլ չի լսւյվ, էս մօկնը լսւյվ չի** և այլն: Իսկ եթե բառը որոշյալ չէ, բայց նախորդում է ձայնավորով սկսվող բառին, ապա **ը** հնչյունը վերանում է, ինչպես՝ **Աշօտը մին մէծ մօկն ա փռնալ** և այլն:

Ա. Ն. Խաչատրյանը քննադատում է Բ. Ս. Գուլակյանի այն տեսակետը, համաձայն որի **ը**-ն, որպես հոդ, **ն** հոդի դրսևորման մի եղանակ է³¹, ձև, որից բխում է այն, որ **ը** ձայնավորը **ն** բաղաձայնի տարբերակ է³²: Ա. Խաչատրյանը հիմնավորում է, որ **ն**-ն և **ը**-ն միևնույն ձևույթի (ոչ հնչույթի) տարբերակներ են՝ արտահայտված տարբեր հնչույթներով, որոնց գործածությունը պայմանավորված է հնչյունական ենթատեքստով և մինչև իսկ խոսքի տեմպով: Ա. Ն. Խաչատրյանը գրում է. «Եթե հայերենում որոշիչ հոդն արտահայտվեր ոչ թե մեկ հնչույթով, այլ հնչյունախմբով, ապա չէր ստացվի ձևույթի և հնչույթի նույնացում»³³: Ակնհայտ է, որ հնչույթի արժեք ունեցող **ը** ձայնավորը որպես քերականական իրողություն արտահայտող միավոր բառավերջի դիրքում վերածվել է ձևույթի:

Ըստ մեզ՝ խնդրո վերաբերյալ կարևորություն ունի այն, որ **ը** հնչյունի տևողությունը վանկերում տարբեր է³⁴: Որոշիչ հոդի դերում հանդես եկող **ը**-ի տևողությունը, ինչպես ցույց են տվել փորձառական ուսումնասիրությունները, քիչ է տարբերվում մյուս ձայնավորների տևողությունից: Ը-ն ուժեղ դիրքում ունի 155 մվրկ (վայրկյանի հազարերորդական մասը) տևողություն: Բառամիջի դիրքերում **ը**-ի տևո-

²⁸ Ն. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 67:

²⁹ Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Եր., 1949, էջ 183:

³⁰ Տե՛ս Ն. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 66:

³¹ Տե՛ս Բ. Գուլակյան, К вопросу о фонологической системе армянских гласных, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1965, հ. 1, էջ 229:

³² Տե՛ս Ա. Ն. Խաչատրյան, Հայերենի «Ը» ձայնավորի հնչույթայնության հարցը, էջ 145:

³³ Նույն տեղում, էջ 145:

³⁴ Տե՛ս Ա. Ն. Խաչատրյան, Ժամանակակից հայերենի հնչույթաբանություն, էջ 79:

դությունը շատ կարճ է՝ միջինը 56 մվրկ, իսկ ամենակարճը՝ 30 մվրկ: Հետևաբար, կարծում ենք՝ **ը** հնչյունի տևողությունը նույնպես կարող է դառնալ չափանիշ, որով ամբողջապես կբնութագրվի քերականական գործառույթ կատարող հնչյունի ձևային արժեքը, քանի որ քերականացման հետևանքով **ը**-ի տևողությունը մեծացել է:

Որպես ամփոփում կարևորենք, որ **ը** հոդի գործառումը ձայնաբանական օրինաչափ փոփոխությունների ծնունդ է և ունի գաղտնավանկային ծագում: Գաղտնավանկի **ը**-ն ռնգային **ն** ձայնորդի թուլացման, ապա անկման հետևանքով սկսել է կատարել նրա հոդային գործառույթը, ապա՝ համակարգայնացել: Այդ են վկայում վերոբերյալ ինչպես լեզվաբանական դիտարկումները, այնպես էլ լեզվական փաստերը:

Բանալի բառեր - *հոդ, որոշյալ առում, անորոշ առում, բարբառ, գաղտնավանկ, Վանի բարբառ, Սշո բարբառ, հնչյունաբանություն, ձևաբանություն, ձևույթ*

ГАРИК МКРТЧЯН – К вопросу о происхождении и функционировании артикля *ը* в армянском языке. – В статье показано, что употребление определённого артикля **ը** – результат внутренних закономерностей и естественного развития языка. Об этом также свидетельствует отсутствие этимологических соответствий данной грамматической частицы в родственных языках. Употребление артикля **ը** стало следствием закономерных фонетических изменений. Вследствие выпадения конечного согласного **ն** предшествующий **ը** скрытого слога берёт на себя функции артикля.

Ключевые слова: *артикл, определенный артикл, неопределенный артикл, диалект, скрытый слог, диалект Вана, диалект Муша, фонетика, морфология, морфема*

GARIK MKRTCHYAN – On the Origin and Function of the Armenian Article *ը*. – The article considers the problem of the origin of Armenian definite article **ը**. Observations show that the usage of the definite article **ը** in Armenian is the result of natural laws and inner development of the language. This can also be proved by the absence of etymological equivalents of this grammatical particle in sister languages of Armenian. The usage of article **ը** is the result of regular phonetic changes. In consequence of dropping of the final consonant **ն**, **ը** of the hidden syllable fulfils the function of an article.

Key words: *article, definite article, indefinite article, dialect, hidden syllable, dialect of Van, Mush dialect, phonetis, morphology, morpheme.*